

JYRKKÄ - JYRKKÄKOSKI

SIJAINTI

Ylhäisimmässä Ylä-Savossa, Sonkajärven laajan kunnan pohjoisosassa, missä Savo, Kainuu ja Karjala antavat kättä toisilleen.

Jyrkälle on hyvät tiet ja kulkuyhteydet. Täältä on sopivat matkat kaikkialle:

- Sonkajärvelle 27 km
- Sukevalle 23 km
- Iisalmeen 48 km
- Sotkamoon 74 km
- Kajaaniin 72 km

Täältä on hyvä lähteä minne vain, mutta vielä parempi tänne on tulla takaisin.

Kaunista kyläämme ympäröivä vesistö kuuluu Vuoksen vesistön Nilsiä reitin läntiseen haaraan. Kiltuan- ja Haapajärven yhdistää joki, jossa on

JYRKÄNKOSKI; KYLÄMME YLPEYS.

- putoukorkuus on 4,1 m
- pituus 110 m
- luonnonhevosvoimia on 394
- sadealue käsittää 719 neliökilometriä

Kosken rannalla oli ennen Jyrkän rautatehdas, josta muistona rautaruukin masuunin piippu. Kylämme lienee saanut nimensä kosken mukaan.

LUONTOTEKIJÖITÄ

Luonto Jyrkällä on karunpuoleista, mutta järvien ja jokien ansiosta hyvin kaunista. Onhan järvien ja vesistöjen pinta-ala 4 609 ha.

Muista luontotekijöistä mainittakoon suoala eli turvepitoiset alueet n. 17 000 ha, metsäalan ollessa vastaavasti n. 15 500 ha savi- ja silttialueita (hiesun ja hienon hiedan sekoitetta) on vain n. 80 ha. Maaperä on hyvin kivi- ja hiekka pohjaista. Järvien rannoilta löytyy upeita hiekkarantoja, mutta myös vastaavasti kivikoita.

Geologisesti arvokas Uuranholi kuin myös suojelukohteeksi mainittu kangaslamminsärkkä ovat Jyrkän kylän kupeessa.

Jyrkän kylää ympäröivät laajat erämaa-alueet. Metsät ovat mänty-, kuusi-, lehti- ja sekametsiä ja ovat suureltaosin metsäyhtiöiden omistuksessa. Hyvin hoidettuja, mutta ei mitään ikimetsiä. Metsien aluskasvillisuuden muodostaa yleisimmin kangaskanerva, jäkälät, sammalet ja marjanvarret. Onhan Jyrkän lähialueet kuuluja marjamaita. Heinäkuussa metsäaukiot ja tienvarret peittyy maitohorsmankukintoihin. Heti kosken alajuoksulla on kaksi saarta Lysti- ja Haapasaari, joissa kasvaa vanhoja puita ja sinne viime vuosisadalla istutettuja kasveja mm. kansalliskukkaamme kieloa.

ELÄIMISTÖ

Suuret erämaa-alueet tarjoavat hyvät elinmahdollisuudet myös maan- ja veden riistalle. Hirvi uljas mietsiemme sarvipää on täällä varsin yleinen. Karhujakin täällä liikuskelee ainakin marja-aikaan.

Jyrkänkylän itäosissa asustelee myös muutama majavapariskunta. Metsäneläimistä jänis lienee yleisin, myös riistalintuja metsoja ja teeriä täällä tapaa metsässä liikkueensa. Muuttolinnuista kurki lintujen kuningas löytää täältä varmoja pesimispaikkoja.

Myös joutsen laskeutuu muuttomatkoillaan johonkin järveen tai suvantoon. Tänä keväävänä Joutenlahdessa on nähty joutsenia.

Jyrkän lähivedet ovat hyviä kalavesiä ja kalavalikoima on parhaasta päästä siikaa, haukea, ahventa, muikkua, madetta ja ihan oikeaa lohta.

VÄESTÖ

Jyrkkä on ollut asuttu jo kivikaudella yli 1000 vuotta e.Kr., päätellen siitä, että täältä on saatu talteen kivikauden aikaista esineistöä. Kivikauden jälkeen täällä on ilmeisesti asunut lappalaisia. Pirttikaalta läheltä Haapamäen tienhaaraa on aikoinaan löydetty tulisijan ja ihmisasumuksen jäännöksiä. Haapajärveen pistävällä pitkällä niemellä on tarinan mukaan asunut lappalaisia: Siellä kerrotaan käydyn taistelun vieraan tulokkaan, ruotsalaisen sotilaskarkurin Eskilin ja lappalaisten välillä ja ottelu päättyi taitavimman ja voimakkaamman voittoon. Tunnetaanhan tuo niemi tänäkin päivänä ESKELÄNNIEMENÄ. Mikä edellä kerrotussa on tarua ja mikä totta jää jokaisen lukijan oman mielikuvituksen varaan.

Tosiasia kuitenkin on, että kyseinen niemi edustaa paikkakunnan vanhinta asutusta. Talon vanhan riihiladon seinään on leikattu vuosiluku 1789 ja latoa mitä todennäköisemmin on käytetty asuintupana. Toinen asuinpaikka on ollut Jyrkkäkosken äärellä sijaitseva "Tallikenttä", ja kolmas mökki sijaitsi n. 1/s km joenrantaa ylöspäin, jota sanotaan "Nopolankentäksi".

Ruukki-aikaan tänne tuli väkeä Pohjanmaalta, olihan ruukinomistajat sieltä kotoisin. Sotien jälkeen tänne tuli siirtolaisia Karjalasta, Korpiselältä. Nämä ihmiset ovat rikastuttaneet kylämme hengellistä elämää. Tänä päivänä täällä asuvat ja vaikuttavat jyrkkäläiset.

RUUKKI-AIKA

RAUTAHYTTIN AIKA 1831-1835

Raahelainen kauppias ja laivanvarus Zachris Franzén teki vuonna 1828 senaatille anomuksen, jossa hän anoi lupaa ja privilegiota (etuoikeutta) perustaa Jyrkkäkoskelle masuuni sekä kankirautapajan, jossa olisi ollut vasara ja kaksi ahjoa.

Elokuussa 1829 Franzénille myönnettiin oikeuden kolmannekseen Jyrkän tilasta. 23. Päivänä helmikuuta 1831 senaatti antoi luvan Franzénille perustaa masuunin ja yhdellä ahjolla varustetun kankirautavasaran Jyrkkäkosken varrelle Iisalmen pitäjältä löytyvän suoja järvimalmin käyttämistä varten. Näin oli saanut Jyrkän kylä alkunsa.

Harkkoyhtin ensimmäiset puhallukset alkoivat helmi-maaliskuun vaihteessa 1831. Hytin tuotanto 29.1.-25.8.1832 oli n. 2640 leiviskää; 132 kippunaa (kipputta 26 leiviskää = 260 kg).

Rautahytin rautaa myytiin Kuopion ja Kajaanin markkinoilla ja joskus harkkoja vietiin Mikkeliin asti.

Alussa Jyrkän asiat hoidettiin Salahmin kautta. Syy siihen oli yksinkertainen - ei ollut tietä. 1833. Franzén laati kirjallisen anomuksen, jossa pyydettiin lupaa rakentaa maantie. Jyrkän tielinja avattiin heinäkuun 3. Päivä 1834.

MASUUNIN AIKA 1835 - 1853

Jyrkkäkosken masuuni valmistui joulukuussa 1835. Ensimmäiset puhallukset suoritettiin 17.12.1835. Masuuni oli rakennettu keskelle Jyrkkäkoskea olevaan saareen, jossa masuunin rauniot ovat edelleen. Masuunin piippu ja pesä oli vuorattu sisältä Nilsiänsä Pisavuoren vuolukivellä. Masuunin korkeus pohjasta reunaan oli 10 kyynärää, noin 2/3 masuunin tavallisesta korkeudesta. Lämpimittä oli keskikohdalta 2 kyynärää. Masuunia pidettiin Suomen pienimpänä.

Koska koskessa oli kaksi haraa, oli siihen rakennettu kaksi patoakin, joista saatiin tarvittava energia raudan tuotantoon. Vesivoimalla toimivat masuunin ja kankirautavasaran palkeet. Padot oli rakennettu hirsistä. Toinen oli 18-20 kyynärää pitkä ja toinen 40 kyynärää.

RUUKIN NOUSU 1853-1856

Varkautelainen ruukinhoitaja Johan Eric Malmberg osti ruukin ja aloitti tehotimet sen elvyttämiseksi. Hän hankki viralliset vahvistuksen sahaan ja myllyyn, jotka oli rakennettu kaksihaaraisen Jyrkkäkosken läntisen haaran läntiselle rannalle 22 kyynärää padosta alaspäin. Myllyssä oli yksi pari jauhinkiviä ja yksiteräinen saha. Energian takasi yksi vesiratas, jonka halkaisija oli 6 jalkaa. Vesi rakennuksineen tuli ränniä pitkin, jonka pituus oli 220 jalkaa, leveys 8 jalkaa, 2 jalkaa ja korkeus 1, 11 jalkaa. Valituksen tekotaito osattiin jo tuolloin. Tulvavesi uhkasi peltoja Uuran kylässä ja talonpojat tekivät virallisen valituksen Kuopion läänin kuvernöörille. - Ruukinhoitaja velvoitettiin tulva-aikana avaamaan padon ja juoksuttamaan ylimääräistä vettä.

Malmbergin toinen hanke oli manufaktuuritakomon (käsityöläisluokka) alullepaneminen.

Kesällä 1855 Malmberg teki keisarilliselle senaatille anomuksen privilegiosta (eri- etuoikeudesta) yhteen nippu- ja venytysvasaraan. Anomuksista selviää myös toimintaedellytyksiä: vasarat olivat kankirautapajan yhteydessä, energia saatiin samasta padosta, hiiltä oli riittävästi ja kankirauta tuotettiin omalla kankirautavasarella.

RUUKIN KUKOISTUS JA SUURUUS 1856-1909

21.6.1856 tehdyllä kauppakirjalla ruukki siirtyi viipurilaiselle kauppaneuvokselle Paul Wahlille. Wahl sai haltuunsa Malmborgin elvyttämän ruukin elinvoimaisena ja lupaavana tuotantolaitisena.

Wahl jatkoi uudistamis- korjausrakentamista. Uusi masuunin piippu rakennettiin vuonna 1858. Piippu oli muurattu tulenkestävistä ns. engelskatilistä kolme jalkaa korkeammaksi kuin vanha piippu ollen 23. Piipun muoto oli käytössä yleinen: keskeltä silinterin muotoinen ja molemmista päistä katkaistu kartio. Masuunin ulkomuuri oli rakennettu harmaakivestä. Masuuni oli edelleen Suomen pienimpiä, mutta sen sulatuskyky oli erittäin hyvä, joka johtui kuvun ja piipun ahtaudesta.

Kokonaan uusi masuuni rakennettiin vuosina 1873-74 kosken itärannalle. Korkeus 32` , pesän halkaisija 4` , keskikohden 10` , ja panosaukon 7` . Masuunissa oli neljä hormia ja piippu oli muurattu levysilinteriin. Tämä puolestaan oli takkirautapilarien päällä. Masuuni säilyi edelleen Suomen pienimpänä.

Masuunin ympärillä oli laaja malattia, jossa oli valuhiekkaa: Varsinainen raastupa 1. Sulattorakennus oli hirsistä ja myöhemmin laudasta rakennettu tilava rakennus (p. 51` , 1.27` ja k. 11`).

Sisällä oli puhalluskone, jonka keskimääräinen teho oli 10 iskua minuutissa, täydellä teholla saatiin kaksinkertainen iskunopeus. Energian kone sai puisesta väkipyörästä, jota pyöritti puista ränniä pitkin juossut vesivirta. Masuunissa oli yläkera, johon johti ramppi, hevosella ajettava silta. Ramppia pitkin ajettiin masuuniin hiili, malmi ja kalkkikivi.

Alunperin senaatti oli antanut luvan yhteen kankirautavasara-ahjoon, mutta jo 1840-luvulla oli käytössä kaksi ahjoa.

9.9.1859 senaatti myönsi privilegion toiseen naula- ja venytysvasaraan. Ruukkiin kuului myös muita rakennuksia ja laitteita.

Kalkkikiven musertamiseen tarkoitettu tamppi.

Hiiliuuneja hiilen polttoon.

Sirkkelisaha, kalupaja, hiili- ja malmihuoneita, liiteri, makasiini.

Ruukinhoitajan asuinrakennus, seppien ja työmiesten asuntoja.

RUUKIN OMISTAJAT

Kauppaneuvos Feanzén kuoli 1852 ja 1853 tehdas myytiin varkauteilaiselle ruukinhoitajalle Johan Eric Malmborgille; hänen hallussaan ruukki oli vain 3 vuotta. Vuonna 1856 kauppaneuvos Paul Wahl hankki ruukin omistukseensa. Kauppaneuvos Wahlin aikaan Jyrkkä eli myös kultakautensa. A. Ahlström Oy:n ruukkiaika oli vuosina 1909-1919.

Suurinosa maa-alueista on edelleen "Römin" omistuksessa.

PATRUUNAT

Zachris Franzénin aika:

- Fredrik Palldan vv. 1830-1839

- Johan Conrad Antell vv. 1839-1843

- Jakob Jernberg vv. 1843-1851

- Johan Holmlund vv. 1851-1854

Ruukin patruuna, myös omistaja Johan Eric Malmborg vv. 1855-1857.

Paul Wahlin aika:

- Fredrik Otto Brax vv. 1856-1878

- C.A. Chydenius v. 1889 ruukille

- Per Fabian Granfelt vv. 1890-1897

- Hugi Mauritz Lindgren vv. 1897-1909

A. Ahlström Oy:n aika:

- Alfred Aarnio vv. 1909-1910

- Oskar Eberhard Ekman

RAKENNUKSET KARTASSA

1 KOULU, hirrestä rakennettu

2 SEPPIEN TALOT, asuivat perheineen

3 KALMALATO, ruumiiden säilytykseen

4 TEHTAAN KAIVO, syvyys 10.2 m. Myöhemmin kelukaivo

5 NAVETTA JA LANTALA

6 TAKSVÄRKKIPIRTTI, pirtin koko 9x9m

7 TYÖMIESTEN ASUNTO, raput molemmissa päissä

8 TYÖMIESTEN SAUNA, koskiväylän reunassa

9 LAITURI, masuuna -1. Pajasaaren reunassa.

10-11 HIILIHUONE JA PAJA

12 HIILIRANKOJEN NOSTOALUE

13 MALMIMIILUJEN ALUE 1. RIKASTAMO

14 HIILIUUNIT

- 15 HIILENPOLTTAJIEN PIRTTI
- 16 LIITERI, VARASTO, yli 40 metriä pitkä
- 17 SAUNA JA KAIVO
- 18 TYÖMIESTEN ASUNTOJA
- 19 RIIHI JA LATO
- 20 TYÖNJOHTAJAN ASUNTO
- 21 TYÖMIESTEN ASUNTOJA
- 22 KÄYMÄLÄT JA AITAT
- 23 MASUUNIMESTARIN ASUNTO
- 24 RUUKINPIRTTI JA KIEVARI
- 25 HOLLITALLI
- 26 TALLIRENGIN ASUNTO
- 27 TALLIKENTTÄ, hevosia jopa 40
- 28 RUUKIN NAVETTA, LANTALA JA TALLI
- 29 VAAKAHUONE, LABORATORIO JA MEIJERI
- 30 RUUKIN PUOTI
- 31 PIKKU-HERRALA, 1837 Eskelänniemeltä kouluksi
- 32 HERRALA, ruukin patruunan asunto ja konttori
- 33 ISO MAKSIINI, viljavarasto, rakennuksessa ruokakello
- 34 TAMPPI
- 35 KESKENJÄÄNYT MASUUNI
- 36-37 SAHA JA VESIRÄNNI
- 38 VANHA MASUUNI 1835
- 39 PATOSILTA
- 40 UUSI MASUUNI 1873-74

41 VESIRATAS

42 KANKIRAUTA-NAULAPAJA, VASARAHUONE

43 HIILIHUONEET